

Міністэрства адукацыі Рэспублікі Беларусь

Установа адукацыі

“Беларускі дзяржаўны педагагічны ўніверсітэт
імя Максіма Танка”

Кафедра беларускага і рускага мовазнаўства

Вучэбны матэрыял па тэме

“ЗАЙМЕННІК”

па дысцыпліне “Беларуская мова”

для спецыяльнасці:

1-01 01 01 Дашкольная адукацыя

Склала дацэнт Мордас Н.Р.

Мінск

2019

ЗМЕСТ

1. Тэарэтычны раздзел

1.1. Займеннік як часціна мовы

1.2. Разрады займеннікаў паводле агульнага граматычнага значэння

1.3. Граматычныя асаблівасці кожнага з разрадаў

1.4. Тыповыя памылкі ў выкарыстанні формаў займенніка

2. Пытанні да самакантролю ведаў

3. Практычныя заданні

РЕПОЗИТОРИЙ БГПУ

1. Тэарэтычны раздзел

1.1. Займеннік як часціна мовы

Займеннік – самастойная часціна мовы, якая ўказвае на прадметы, асобы, прыметы прадметаў ці колькасць, але не называе іх.

Займеннікі маюць абагульненае значэнне. У розных кантэкстах той самы займеннік можа ўказваць на розныя прадметы, прыметы. Змест займенніка ў кожным выпадку канкрэтызуецца кантэкстам.

Значэннем, марфалагічнымі прыметамі і сінтаксічнымі функцыямі займеннікі суадносяцца з іншымі часцінамі мовы. На аснове гэтага яны падзяляюцца на тры групы: займеннікі-назоўнікі (абагульнена-прадметныя): *я, мы, ты, вы, ён (яна, яно), яны, сябе, хто, што, ніхто, нішто, нехта, нешта, хто-небудзь, што-небудзь, абыхто, абыхтоі* і інш.; займеннікі-прыметнікі (абагульнена-якасныя): *мой, твой, свой, наш, ваш, які, усякі, кожны, такі, гэты, каторы, некаторы, ніякі* і інш.; займеннікі-лічэбнікі (абагульнена-колькасныя): *столькі, колькі, некалькі, гэтулькі*.

Граматычнай прыметай усіх займеннікаў з'яўляецца ўласцівасці мець катэгорыю склону: *хто – каго, каму, кім*; многія займеннікі змяняюцца па ліках і маюць катэгорыю роду: *той, тая, тое, тыя*.

У сказе займеннікі выступаюць у ролі дзейніка: *Я чытаў гонкім соснам просты, шчыры свій верш (Бр.)*; азначэння: *Найлепшая з нашых дарог – дарога дадому (Панч.)*; дапаўнення: *Штосьці спявае пяшчотнае бор...Бр.)*; рэдка ўжываюцца ў ролі выказніка: *Маці не ведала, хто яна(Б.)*.

1.2. Разрады займеннікаў паводле агульнага граматычнага значэння

Паводле значэння займеннікі падзяляюцца на дзевяць разрадаў:

асабовыя: *я, мы, ты, вы, ён, яна, яно, яны*;

зваротны: *сябе*;

прыналежныя: *мой, наш, твой, ваш, свой*;

указальныя: *гэты, той, такі, гэтакі, столькі, гэтулькі*;

азначальныя: *сам, самы, увесь (уся, усё, усе), усякі, кожны, іншы*;

пытальныя: *хто?, што?, які?, каторы?, чый?, колькі?*;

адносныя: *хто, што, які, каторы, чый, колькі*;

адмоўныя: *ніхто, нішто, нічый, ніякі*;

няпэўныя: *нехта, нешта, некаторы, нейкі, нечы (нейчы), хтосьці*,

штосьці, якісьці, чыйсьці, хто-небудзь, што-небудзь, які-небудзь, чый-небудзь, абы-што, абы-хто, абы-які, абы-чый, некалькі.

1.3. Граматычныя асаблівасці кожнага з разрадаў

Асабовыя займеннікі падзяляюцца на ўласна- асабовыя – *я, мы, ты, вы* і асабова-ўказальныя – *ён, яна, яно, яны*. Займеннік *я* ўказвае на таго, хто гаворыць; *ты* – на асобу ці прадмет, да якіх звяртаецца той, хто гаворыць.

Асаблівасцю асабовых займеннікаў *я, ты* з'яўляецца тое, што яны не замяняюць слоў-назваў, ім не ўласцівы катэгорыі роду; на поласобы ўказвае форма выказніка, калі ён выражаны дзеясловам прошлагачасу: *я зрабіў, я зрабіла*. Форма адзіночнага ліку *я, ты* не з'яўляюцца суадноснымі з формамі множнага *мы, вы*. Займеннік *мы* ўказвае на групу асоб, сярод якіх знаходзіцца і той, хто гаворыць: *мы ведалі, мы працавалі*.

Займеннік *вы* ўказвае на групу асоб (без першай), да якіх звяртаюцца: Ці чулі вы зязюлі кукаванне ў глыбокіх сутоннях лясных?(А.П.) Займеннік *вы* можа ўжывацца замест *ты* пры звароце да адной асобы, у гэтым выпадку ён служыць сродкам выражэння ветлівасці, павагі дасуб'ядніка: *Вы, дзядзечка, як малады (Каратк.)*.

Асабова-ўказальныя займеннікі *ён, яна, яно, яны* ўказваюць на ўжо вядомую асобу, якая не ўдзельнічае ў гутарцы, але пра якую гавораць; яны маюць формы ўсіх трох родаў і формы адзіночнага і множнага ліку: *ён, яна, яно, яны*. Гэтыя займеннікі могуць ўказваць на асобу чалавека, жывёл, птушак, прадметаў нежывой прыроды: *Пад узгоркам блішчала круглае возера, яно рухалася і пералівалася (К-с-).*

Марфалагічнай асаблівасцю займеннікаў *я, мы, ты* з'яўляецца тое, што яны ва ўскосных склонах маюць суплетыўныя асновы, г. зн. іншыя ў параўнанні з асновамі назоўнага склону:

Н. я ты м-ы в-ы

Р. мян-е цяб-е н-ас в-ас

Д. мн-е таб-е н-ам в-ам

В. мян-е цяб-е н-ас в-ас

Т. мн-ой(-ою) таб-ой(-ою) н-амі в-амі

М. (пры) мн-е таб-е н-ас в-ас

Зваротны займеннік *сябе* ўказвае на асобу, пра якую ідзе гаворка. Ён не мае формы назоўнага склону, яму не ўласцівы катэгорыі роду і ліку. Гэты займеннік можа адносіцца да кожнай асобы – 1-й, 2-й, 3-й адзіночнага і

множнага ліку і ў сказе выконвае ролю дапаўнення, зрэдку – акалічнасці месца: *Усям сябрам ты не дагодзіш, а толькі сам сабе нашкодзіш (Прык.)*.

Займеннік *сябе* скланяецца, як займеннік *ты*:

Н. В. сяб-е

Р. сяб-е

Д. саб-е

Т. саб-ой(-ою)

М. (пры) саб-е

Прыналежа́ныя займеннікі ўказваюць, якой асобе належыць прадмет. Займеннікі *мой, наш* указваюць на прыналежнасць 1-й асобе, *твой, ваш* – 2-й асобе, *свой* – кожнай з трох асоб у адзіночным і множным ліку: *Мой народ праз стагоддзі пранёс дабрыню, да суседзяў народаў павагу (Став.)*.

Для выражэння прыналежнасці прадмета 3-й асобе ўжываецца асабовы займеннік 3-й асобы ў родным склоне – *яго, яе, іх*: *Дарога пачала паніжацца, і сыпкі пясок яе змяніўся мяккім падатным забалочаным грунтам (І.М.)*.

Прыналежным займеннікам *мой, твой, наш, ваш* уласцівы катэгорыі роду, ліку, склону; у сказе яны з'яўляюцца недапасаваным азначэннем.

Прыналежа́ныя займеннікі скланяюцца, як прыметнікі.

Н. наш наш-а наш-а наш-ы

Р. наш-ага наш-ай(-ае) наш-ых

Д. наш-аму наш-ай наш-ым

В. як Н. або Р

Т. наш-ым наш-ай(-аю) наш-ымі

М. (пры) наш-ым наш-ай наш-ых

Указальныя займеннікі *гэты, той, такі, гэтакі* ўказваюць на прадмет, які знаходзіцца непадалёку або які толькі што названы.

Займеннік *гэты (гэта)* указвае на прадмет, які знаходзіцца непадалёку, зусім блізка, або толькі што названы; займеннік *той* указвае на аддалены прадмет ці прадмет, пра які ўжо гаварылася: *Ад гэтага броду, ад пушчы хмары гналі нас у другую вёску (Б.)*; *Стаяла тая пара, калі ў зялёны летні колер восень паволі пачынае ўплятаць свае жоўтыя ніткі (Кудр.)*.

Займеннікі *такі, гэтакі (гэткі)* указваюць на прыметы, пра якія ўжо ішла або будзе ісці гаворка: *Чорная густая ноч злілася са стэпам, звычайна такія ночы называюць глухімі (Нях.)*.

Указальныя займеннікі *гэты, той, такі, гэтакі* дапасуюцца да назоўніка, з якім звязаны, у родзе, ліку і склоне і з'яўляюцца ў сказе азначэннем.

Пры скланенні ўказальных займеннікаў назіраюцца некаторыя асаблівасці.

Н. т-ойт-ое т-аят-ыя

Р. т-аго т-ой(-ае) т-ых

Д. т-аму т-ой т-ым

В. як Н. або Р.

Т. т-ым т-ой(-ою) т-ымі

М. (у) т-ым т-ой т-ых

Азначальныя займеннікі *сам* (*сама, само, самі*) маюць формы роду, ліку, склону.

Займеннік *сам* указвае на асобу ці прадмет, якія ўтвараюць дзеянне самастойна, без удзелу іншых асоб: *Хай рассудзяць, хай разважа, слова цвёрдае хай скажа, скажа сам народ* (Куп.).

Займеннік *самы*:

- мае выдзяляльна-ўзмацняльнае значэнне і можа ўказваць на крайнюю мяжу, да ской распаўсюджваецца дзеянне: *Вясной, у час паводкі, вада падыходзіла да самай хаты* (Сам.);
- ужываецца для ўтварэння найвышэйшай ступені параўнання якасных прыметнікаў: *Зямля наша – самы святы запаведнік – і трэба, як маці, яе берагчы* (Панч.);
- можа служыць для ўзмацнення часавага значэння назоўніка: *Ад самага красавіка надвор'е спрыяла людзям* (І.М).

Займеннік *увесь* (*уся, усё, усе*) паказвае на поўны ахоп дзеяннем прадметаў ці асоб: *Наўкол сцішылася усё* (Гр.); *Любіць увесь свет лагодны прывет* (Прык.).

Займеннікі *усякі* (*усялякі*), *кожны* (*любы*) выдзяляюць пэўны прадмет з групы падобных ці розных прадметаў: *Відаць, кожны чалавек праз усё сваё жыццё нясе ўспамін аб сустрэчы з першай кніжкай* (ЛіМ).

Займеннік *іншы* (*інакшы*) указвае на адрозненне якасці або ўласцівасці прадметаў: *Няхай хоць сто зямель прайду -- зямлі не трэба іншай* (А.П.).

Пры дапамозе *пытальных* займеннікаў выражаецца пытанне пра асобу ці прадмет (*хто?, што?*), пра якасць ці прыналежнасць прадмета (*які?, чый?*), прамесца прадмета сярод іншых прадметаў (*каторы?*), пра колькасць прадметаў (*колькі?*): *Што ж мне можа быць больш за Радзіму любімую міла? Хто ж мне будзе радней за таго, хто Радзіму стварыў?*

(Панч.) У клічных сказах займеннік які можа ўказваць на высокую ступень якасці: *Іду – і хочацца сказаць: якая маладосць! Якое хараство!* (Б.)

Займеннікі *хто* і *што* не маюць форм роду і ліку. Выказнік пры займенніку-дзеяніку *хто* ўжываецца ў форме мужчынскага роду адзіночнага ліку, а пры займенніку *што* – у форме ніякага роду: *Хто ж табе, маці, памог у няшчасці?*(Бр.) *Што змянілася ад вашых такіх наводзін?*(Каратк.) Займеннікі *які, чый, каторы* маюць формы роду, ліку, склону.

Адносныя займеннікі – гэта тыя ж пыталыныя, але ўжываюцца не для пытання, а для сувязі частак у складаназалежным сказе і паказваюць на адносіны даданай часткі да галоўнай. У структуры даданых частак яны выступаюць у якасці галоўных або даданых членаў сказа: *Хто забыў сваіх продкаў – сябе губляе, хто забыў сваю мову – усё згубіў* (Каратк.) *Жыццё вымерваецца не гадамі, а тымі справамі, якія зрабіў чалавек* (Асіп.).

Адносныя займеннікі маюць тыя ж граматычныя асаблівасці, што і пыталыныя. Займеннікі *хто, што* скланяюцца, але не маюць катэгоры роду і ліку; займеннікі *які, чый, каторы* скланяюцца і маюць родавыя адрозненні, формы адзіночнага і множнага ліку.

Адмоўныя займеннікі ўтвараюцца ад пыталыных пры дапамозе прыстыўкі *ні-*: *ніхто, нішто, ніякі, нічый*. Асаблівасцю адмоўных займеннікаў з'яўляецца тое, што іх значэнні не раскрываюцца ў кантэксце. Ужываюцца яны звычайна ў сказах, дзе пры выказніку ёсць адмоўе *не*, і ўказваюць на поўную адсутнасць асоб, прадметаў, якасцей: *Ніхто з дамашніх не згадае, чым рэчка Костуся займае* (К-с).

Няпэўныя займеннікі ўтвараюцца ад пыталыных пры дапамозе:

- прыстаўкі *не-*: *нехта, нешта, нечы, нейкі, некаторы*;
- прыстаўкі *абы-*: *абы-хто, абы-што, абы-чый, абы-які*;
- постфікса *-небудзь*: *хто-небудзь, што-небудзь, чый-небудзь, які-небудзь*;
- постфікса *-сьці (-сь)*: *хтосьці (хтось), штосьці (штось), чыйсьці (чыйсь), якісьці (якісь)*.

Значэнне няпэўных займеннікаў, як і адмоўных, не раскрываецца ў кантэксце. Яны ўказваюць на няпэўныя асобы і няпэўныя прадметы, прыметы: *За маладым ельнікам пачуў я раптам шэпт – нібы нехта шаптаў камусьці* (Р.І.) *Некаторыя маладыя дрэўцы нагнуліся пад цяжарам снегу, прыпалі вяршынкамі да самае зямлі* (Лыньк.).

1.4. Тыповыя памылкі ў выкарыстанні формаў займенніка

1. Тыповыя памылкі ў выкарыстанні займеннікаў выкліканы перш за ўсё няўважлівасцю ў вызначэнні склону зваротнага займенніка *сябе* *Не магу сябе гэтага дазволіць*. Трэба памятаць, што займеннік *сябе* мае гэту форму толькі ў Р. і В. склонах, а форму *сабе* — у Д. і М.: *не магу дазволіць сабе*.

2. Назіраюцца памылкі ў выкарыстанні формаў азначальнага займенніка *сам*: *самага, самую* (трэба: *самога сябе, самому сабе, аб самім сабе*). Трэба памятаць, што азначальныя займеннікі *самісамы* адрозніваюцца склонавымі формамі: *сам* мае націск на канчатку, *самы* — на аснове: *самога, самому*, але *сáмым, сáмаму*.

3. Неадрозненне сэнсавых адценняў у сінанімічных паводле значэння азначальных займеннікаў *ўсякі, кожнылюб* прыводзіць да памылковага іх ужывання. Трэба памятаць, што займеннік *ўсякі* выступае з больш агульным значэннем “люб з многіх” або “розны, разнастайны”; ён выдзяляе аднародныя прадметы з ліку іншых: *Угрупу ходзяць усякія дзеці* (= *разнастайныя дзеці*); займеннік *кожны* выражае значэнне раздзельнасці, абазначае “люб з многіх паасобку”: *Трэба любіць кожнае дзіця*.

4. Неабходна запомніць, што адмоўныя займеннікі *некага, нечага* (руск.: *некого, нечего*) неўжывальныя ў беларускай мове, яны замяняюцца спалучэннямі *няма каго, няма чаго*: *Пра гэта нечага гаварыць* (трэба: *Пра гэта няма чаго гаварыць*); *Больш чакаць некага* (трэба: *Больш няма каго чакаць*).

2. Пытанні да самакантролю ведаў

1. Ахарактарызуйце займеннік як часціну мовы.
2. На якія разрады падзяляюцца займеннікі паводле агульнага граматычнага значэння?
3. Назавіце граматычныя асаблівасці асабовых займеннікаў.
3. У чым заключаецца спецыфіка зваротнага займенніка?
4. Ахарактарызуйце прыналежныя займеннікі.
5. Назавіце асаблівасці ўказальных займеннікаў.
6. Што абазначаюць азначальныя займеннікі?
7. Чым адрозніваюцца ва ўжыванні пыталыныя і адносныя займеннікі?
8. Як утвараюцца адмоўныя і няпэўныя займеннікі?

9. Ахарактарызуйце тыповыя памылкі ў выкарыстанні формаў займенніка.

3. Практычныя заданні

Заданне 1. Пастаўце зваротны займеннік *сябе* ў патрэбнай склонавай форме. Запішыце сказы.

1. Маці ўзяла дзяўчынку на рукі, прытуліла да (*сябе*) і пашчотна засмялася (А.Кулакоўскі). 2. Можна (*сябе*) ўявіць, што павінны былі адчуваць гэтыя прамоклыя і схаладзелыя людзі (Я.Маўр). 3. Якую ж памяць ты пакінеш аб (*сябе*) тут, у людзей, сярод якіх жыў? (А.Пальчэўскі). 4. На калёсах, падкорчыўшы пад (*сябе*) ногі, сядзеў Алёша і цёр кулакамі вочы (І.Пташнікаў). 5. Волька чытала пісьмо і не дала (*сябе*) веры (І.Чыгрынаў). 6. Можна, урэшце, хоць раз за некалькі гадоў дазволіць (*сябе*) такое... (М.Лынькоў). 7. Пад навальнічны подых рэзкі я пад буслянкаю стаю і ў ціхай вёсачцы палескай (*сябе*) малога пазнаю (П.Панчанка). 8. Я іду да мора і выбіраю (*сябе*) абгладжанае хвалю і выкінутае ўрэшце на бераг бярвяно (У.Арлоў). 9. Усе трое маўчалі, не ведаючы, што гаварыць паміж (*сябе*) (К.Чорны). 10. Па дарозе адзін грыб вываліўся з рук. Чалавек нагнуўся падняць і ўбачыў у (*сябе*) пад нагамі грошы (К.Чорны).

Заданне 2. Вызначце разрад і граматычныя асаблівасці займеннікаў *яго*, *яе*, *іх*.

1. Справа ад *яго* ляжала зялёная папка. Касцевіч пазнаў – *яго* (Л.Арабей). 2. *Іх* абстралялі і забралі ўсіх жывых, але *іх* начальніка, якога даўно ўжо шукаюць, паміж імі не было (К.Чорны). 3. А ці помніш, дзяўчына, аб часе аб тым, а ці знік можа след *яго* ў сэрцы тваім? (А.Куляшоў). 4. Дзён пяць да гэтага гаспадар нават адабраў у Міхалкі раменную папрукку за тое, што той падпусціў кароў пад самы *яго*, яшчэ не звезены авёс на ўскраі лесу (К.Чорны). 5. Праметэй, які вырваў агонь з рук Зеўса, перад тым, як закулі *яго* ў ланцугі, галавешку паспеў перадаць майму продку (М.Танк). 6. Каб кожны дзень твой быў узлётам увысь, за звыклы небакрай – з *яе* высокім ладам-лёсам ты ўласнай песні лад звярай! (Н.Гілевіч). 7. Высялкоўцы і дагэтуль памятаюць, як калісь на сходзе *яе* выступленне збэсціла клапаўшчыка (П.Броўка). 8. Цераз вуліцу стаяла *яе* хата (В.Быкаў). 9.

Хадкевіч наламаў вялікі букет чаромхі і паставіў яго на сталае (А.Васілевіч).
10. Маці натрапіла на журавіны і пачала збіраць іх у прыпол (І.Навуменка).

Заданне 3. Запішыце фразеалагічныя адзінкі, устаўляючы прапушчаныя займеннікі. Вызначце разрад і граматычныя асаблівасці займеннікаў.

Ведае кошка, .. сала з'ела. .. дразду па свайму гнязду. Загляне сонца і ў .. аконца.

.. карэнне, .. і насенне. Кожны кулік .. балота хваліць. Мы і .. з вусамі. Не .. гаспадыня, што збярэ гаспадарку, а .., што ўтрымае. .. сярмяжка ніколі не цяжка. Я не .., і хата не .. .

Заданне 4. Выпішыце з тэксту займеннікі, зрабіце іх марфалагічны разбор.

Кожны бачыў, як узыходзіць сонца, – а гэта ўжо радасць. Кожны ведае, як пачынае варушыць зямлю росток, – гэта таксама радасць. Кожны чуў, як шумліва перагаворваюцца паміж сабой дрэвы і пераспеўваюцца птушкі, – гэта таксама радасць. Ды яшчэ якая!

А я бачыў яшчэ вясёлку над лугам, напалоханым толькі што адшумелым ліўнем-навальніцаю. Бачыў, як лопаецца кожная пупышка, чуў, як крэкча мурашка, напінаючыся пад ігліцаю. І хто можа сказаць мне, што я не ведаў радасці? Да таго ж і чаканне радасці – само па сабе ўжо радасць.

Маё вялікае і даўняе жаданне – ва ўсім будзённым бачыць урачыстасць і радавацца ўжо нават аднаму таму, што мы, людзі, сварачыся і мірачыся, лаючыся і сябруючы, усё ж жывём на гэтай цудоўнай зямлі.

(Я.Сіпакоў)